

A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben*

1. Bevezetés. A dolgozat célja a *-ván/-vén* képzős határozói igenév olyan mondatbeli szerepének vizsgálata, amelyben nem határozói funkciót tölt be, hanem az igei állítmánynak feleltethető meg. Ez főként olyankor lehetséges, amikor az igenév a következő tagmondathoz (jellemzően mellérendelő) kötőszóval, kötőszószzerű elemekkel kapcsolódik, illetőleg ha nincs igei főlérendeltje a mondatban (VELCSOVNÉ 1981: 311–312; HORVÁTH 1991: 41–42). Ezt a használatot 18. századi boszorkányperek tanúvallomásaiban vizsgálom, a választott szövegek forrása a Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 című kiadvány (SCHRAM FERENC közlése, a továbbiakban: Bosz. 1–2.). Már kódexekben is megtalálható a ragozott igehez hasonló mondatbeli szerepű határozói igeneves szerkezet, például legendák, elmélkedések szövegében¹ (KÁROLY 1956; VELCSOVNÉ 1957, 1981; A. JÁSZÓ 1992). A határozói igenév funkcióinak összefoglaló vizsgálata a középmagyar és az újmagyar korszakra kiterjesztve is igazolta az állítmányi szerep megjelenését főként fejtegető és történeti prózában (HORVÁTH 1985, 1991). A korábbi kutatások alapján a *-ván/-vén* képzős határozói igenév képes erre, valószínűleg az *-n* ragnak köszönhetően, a *megyen, leszen* típusú igeanalógiás hatását érvényesítve (VELCSOVNÉ 1957: 107; összefoglaló munkában HORVÁTH 2003: 633–634).

A feldolgozott anyag bemutatása után (2. pont) a szövegtípusra jellemző funkcionális, szerkezeti szinonímia (igenév vs. igei állítmány) néhány tendenciáját tárgyalom, összefüggésben a figyelemirányítással (3., 4. pont), kitérve a korszak levelezésében használt fordulatok egyik esetére is (5. pont). Mindezek előtt azonban röviden bemutatom a határozó igenév e sajátosság mondatbeli működését. Az alábbi példában a mellérendelő kötőszós kapcsolódás és az alanyra vonatkozó anafora jelzi az első tagmondat határozói igenevének állítmányi szerepét; az igenév a megszokott idő-, okviszony vagy egyéb körülmény helyett olyan cselekvést fejez ki, amely ellentétes viszonyban áll a rákövetkező tagmondat tartalmával (a szövegrészleteket a források alapján betűhíven közlöm, az évszám, a kötet- és oldalszám alapján hivatkozva; a [] a kontextusból kiegészíthető, az értelmezést elősegítő információkat jelez; dőlttel kiemelve az igenév mellett az állítmányi szerepet felismertető kötőszók és egyéb nyelvi elemek jelennek meg):

(1) 1732: „Ezen Fatens maga is rutul öszvö veszvén Hajdu Jánossall; de ő [a tanú] sem akkori fenyegetődzéséből egjebet nem értett; hanem hogj mondotta e Fatensnek” (Bosz. 2: 581).

* A dolgozat a K 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Előadásként elhangzott 2012. november 27-én az MTA Nyelvtudományi Intézetben. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dömötör Adrienne-nek és Horváth Lászlónak segítő megjegyzéseikért, hasznos tanácsaikért.

¹ PAPP ZSUZSANNA így fogalmaz a kései ómagyar korra vonatkozóan: „A *-ván/-vén* képzős határozói igenevek ebben a korban gyakran egyenértékesei a *verbum finitum*oknak” (1995: 755).

A következő részletben több igenév is szerepel. Az első tagmondatban kifejezett történést (a megbetegedést) a többi igenév egymást erősítve részletezi, ki-fejti:

(2) 1755: „azután mint egy egy hétre ágyban *esvén* az Fatens, a feje *öszve dagadván*, sebekkel rakva *lévén még* a job vállais *ki sebesedvén így* nyomorgot” (Bosz. 1: 314).

Az *összedagadván, lévén (rakva)* és a *kisebesedvén* önállóbb használata és az igéhez való viszonya az *így* által értelmezhető; ha nem szerepelne a mondatban, az igenevek állapotot fejeznének ki (a *nyomorog* független alanyos körülményeit). Az *így* azonban visszautal az előző tagmondat felsorolására, összegezve s az igével egyenrangúvá téve azt.

A határozói igenévi állítmány kérdésköre a mondattani mellett szövegtani megközelítést is igényel: az állítmányi szerep megállapításához nélkülözhetetlen a tágabb szövegelőzmény és -folytatás figyelembevétele, különös tekintettel az olyan szövegekre, ahol a mondatok többszörösen összetettek, vagy éppen a szöveg tagolása, a mondathatár megállapítása sem egyértelmű. A tanúvallomások szövegében az eseményeket összekötő idő- és okviszonyok különféle kapcsolóelemekkel fejeződnek ki (a legtipikusabb *és* vagy az *azután* mellett): *annak előtte, annak utána, minekutána, minekelőtte, (a)midőn, azonközben, akkoron, annak okáért*; előfordul továbbá a ’mikor’ vagy ’mivel’ értelmű *hogy*, az ’azért’ jelentésű *úgy*, vagy éppen a *hát, tehát* ’akkor’ értelemben (ezek alakulástörténetéről l. JUHÁSZ 1992). Feltűnő továbbá, hogy az elbeszélte eseményrészletek közötti előre- és visszautalás nagy szerepet kap (l. a 2. és 4. pont példáit). A kötőszóhasználat és a koreferencia jellege jó feltételeket teremt ahhoz, hogy a határozói igenév állítmányi szerepben jelenjen meg.

További vizsgálati szempontot ad a választott szövegtípusnak az a jellemzője, hogy egy-egy történést több tanú vallomásában is megtalálható. Ezekben a közvetlenül összevethető szövegrészekben ugyanis kimutatható, milyen hasonlóságok és különbségek lehetnek a szöveg szerveződésében, illetőleg az adott történést fogalmi feldolgozásában, beleértve a figyelemirányítást is. Egy-egy kifejezés vagy tagmondat jelentésén ugyanis nemcsak a fogalmi tartalmat értjük, hanem legalább annyira fontos, hogyan szerveződik ez a tartalom: mennyire összetett az adott jelenet, melyek az ismert és az új információk, mi és hogyan kerül a figyelem előterébe (LANGACKER 2008: 55–56). Lényeges kérdés továbbá, hogyan rendeződnek el az elbeszélte események, s hogy ezáltal mennyire követhető azok időbeli és oksági egymásra következése (a narratív megértésről bővebben l. TÁTRAI 2011: 173–174).

2. A vizsgált nyelvi anyagról. A forráskiadások alapján a perszövegek különböző fajtáival találkozhatunk, ezek szerkezetüket tekintve módszertanilag három csoportba oszthatók, nem éles határokkal: 1. nem megnevezett tanú(k) rövid vallomása összefoglalva, a cselekményre koncentrálna; 2. több, megnevezett tanú részletes válaszai a kérdőpontok alapján; 3. a vádlott vallomása, ezeket általában

közvetlenebb megfogalmazás, rövid kérdések-válaszok jellemzik. Az elbeszélések összehasonlítására legközvetlenebbül a 2. csoportba tartozó szövegek alkalmasak. A jelen vizsgálatra ebből a típusból választottam kilenc számozott perszöveg tanúvallomásait, összesen több mint kétszázezer karakter terjedelemben (az elemzés tehát nem vonatkozik a kérdőpontokra és a boszorkánysággal vádolt személy kihallgatására). A választott anyag az 1712–1755 közötti időszakból származik (Sopron, Zala, Somogy, Csongrád, Bihar, Borsod, valamint Zemplén megyéből). A tanúk száma változó: a legkevesebb a 8, a legtöbb 34. A kérdőpontok száma és jellege szintén változatos: gyakoribb a 2-3 általános kérdés, ez szabadabban megfogalmazott vallomásokat eredményez; előfordul 6, illetőleg 7 részletes kérdés, ezekből némelyik konkrét történésekre vonatkozik; szokatlanul részletes kérdéssor szerepel a 60. számú perben, amely 14 pontumból áll, a tanúk vallomása ebből adódóan (is) hasonló.²

A perszövegek kiválasztásakor nem a határozói igenévi állítmány előfordulási gyakorisága volt a fő szempont. A kilenc szöveg tanúvallomásaiban összesen 683 *-ván/-vén* képzős igenév szerepel különféle szerkezetekben, melyek módszerintanilag négy csoportba sorolhatók: 1. állítmányi funkció (kötőszós és/vagy anaforás kapcsolódás, idézet, magyarázó közbevetés, illetőleg szórendi vagy egyéb tényezők alapján: 46%, 314 adat); 2. határozói körülmény (idő, ok, ritkábban állapot, mód, megengedő és feltételes jelentésárnyalat: 33%, 225 adat); 3. független alanyos szerkezet (tagmondat értékű a külön alany miatt, ugyanakkor azonosítható a határozói körülmény: 15%, 99 adat); 4. idézetet bevezető igenév (*mondván*: 5,7%, 39 adat; funkcióiról és alakulástörténetéről l. DÖMÖTÖR 2013). A jelenség természetéből adódik, hogy a kontextus többféle értelmezési lehetőséget kínál, ahhoz azonban nem mindig ad elég támpontot, hogy ezeket az adatokat egyértelműen kategorizáljuk, így ezek átmenetet képeznek (6 szövegrészlet).

Már ebből a viszonylag kis mintából is látható, hogy az állítmányi szerepű határozói igenév a boszorkányperekben gyakorinak számít. Fontos azonban figyelembe venni, hogy eloszlása az egyes szövegeken belül is változatos. Ezt az a tény is mutatja, hogy közel sem minden tanúvallomásban szerepel: 10 tanúvallomásból 4-ben (450. sz.), a 28-ból 11-ben (60. sz.), a 34-ből 19-ben (411. sz.) jelenik meg. Ebből a változatosságból arra következtethetünk, hogy a határozói igenév ilyen használata a viszonylagos gyakoriság ellenére sem tekinthető egyértelműen valamilyen stílusbeli normatőrekvés részének vagy éppen a hivatalos stílus nyelvi jelölőjének – ha az lenne, legalább az egyes perszövegeken belül kiegyensúlyozottabb megoszlást tapasztalnánk.

A korábbi vizsgálatokban, amikor a határozói igenév szokatlan, önállóbb használatára utaltak a szerzők, elsősorban a mellérendelő kötőszós kapcsolódást emelték ki. Ez azokra a munkákra is igaz, amelyekben az ilyen szerkezetben szereplő határozói igenév funkcióját nem azonosították az állítmányéval, bár erősen predikatív jellegét elismerték (KLEMM 1928–1941: 393; KÁROLY 1956: 205, 212). A tanúvallomások szövegeiben is a mellérendelő viszony a leggyakoribb (a 9 szöveg igenévi állítmányainak 42%-a), példákkal szemléltetve: 1741: „va-

² A sajátos megoldás abból is adódhat, hogy a legtöbb boszorkányperben sokféle történés elhangzik vádként, itt viszont a kihallgatás egyetlen gyilkosságra és annak előzményére vonatkozik.

lamely Györög Mihál névü Babothi lakos gazda mostani nyavalás állapotját-is föllyeb irt Mátaý Marinkának tulaidonította, mert *annak elötte megh fenegetvén* azon babonás aszszon *csak hamar azután* ugy meg ronlott testiben” (Bosz. 2: 126); 1742: „Harmadczoris el jött hasonló keppen zörgetni, *akkoris* hasonló keppen gyertyát *gyuitván* a fátens *es* egy hoszu nyelő hokont keziben *vivin*, hogy megh vágia azon zörgető macskát, *a mint* hozais csapot” (Bosz. 2: 165). Az alábbi példa annyiban összetettebb, hogy a mellérendelő kapcsolódás mellett anafora is jelzi a két tagmondat viszonyát (a cselekvés helyére utal vissza): 1741: „*egykor* azon Bába aszszon a fatens házához *menvén*, és ott a férjének, Baka Györgynek azt mondotta” (Bosz. 2: 137).

A határozói igeneves szerkezet nem mindig a mondatkapcsolódás jellegéből adódóan válik önállóbbá: az igenév állítmányként való értékelésében szerepe lehet a szórendnek – ez leginkább magyarázó közbevetésként jelenik meg –, az igeidőnek, az alanyismétlésnek vagy éppen a tautológiának (az adatok mintegy 22%-a).³

Jellemző továbbá, hogy a határozói igeneves szerkezet olyan vonatkozó névmási tagmondathoz kapcsolódik, amely nem mondatrészt fejt ki. Az áljelzői mellékmondatokban kifejeződik időbeli rákövetkezés, vagy éppen kifejtő-magyarázó tartalom – a mellérendelő mondat szerkezetet szinonimája lehet (vö. DÖMÖTÖR 2006: 37–40). Szövegtani szempontból az ilyen alárendelő kötőszós szerkezetek a koreferencia eszközei: az előző tagmondatban megjelenő esemény résztvevőjére, valamelyik körülményére vagy a teljes jelenetre utalnak vissza. Az áljelzői kötőszós kapcsolódások és egyéb koreferens elemek az igenévi állítmányos adatok mintegy 17%-ában fordulnak elő. A következő példában a cselekvés (a vaj készítésének) eredménye kerül a figyelem előterébe az újraemléítés által: 1755: „[Ecsery Anna] azonnal azon tejes fazékból ki merte a Meszely vaját, *csudálkozván* rajta az Fatens, hogy az tejes Fazékból *vaját* merithetett ki, *mellyel* haza érkezvén [a fatens ...]” (Bosz. 1: 312). Az áljelzői alárendelés magyarázó-kifejtő funkciójára (ennek grammatikai jelölője az *is*, vö. DÖMÖTÖR 2006: 39) példa a következő részlet: 1732: „hertelenségel szörnyü beteghseghben *esvén a mellyben is* hét Esztendeigh csudálatos képpen nyomoroghván s ugy ell holt” (Bosz. 2: 575). Szintén kifejtő funkcióban az alanyra vonatkozóan (az összetett állítmány igei részének feleltethető meg az igenév): 1755: „Ennek elötte cir. 8 esztendővel Borju Pásztor *lévén* Ecsery Annának első Ura Zsellő Mihály, *kinek* Borju Pásztorságára Szombati vagyis Héti téjjel fizettek” (Bosz. 1: 312). Előfordul teljes lexikai ismétléssel is: 1737: „Hampo Eörse Ezen fatenst *megh fenyegetvén mely fenyegetése után* csak hamar oly irtozato nyavalában esset kiben két egész Esztendeigh nyomorgot” (Bosz. 1: 539).

A vizsgált anyagban előfordul olyan szerkesztésmód is, ahol az igenév olyan alárendelő kötőszókkal kapcsolódik egy másik tagmondathoz, melyek idő- vagy okviszony jelentésűek. Ilyenkor tehát a kötőszók fejezik ki azt a körülményt, amely más esetben az igenév határozói funkcióját adja – ezáltal az igenév betöltheti az állítmány szerepét a mondatban (a választott szövegek adatainak mintegy 11%-ában). Az alábbi példa ezt szemlélteti; időviszony: 1751: „a bokretatt es

³ Ezen adatok egy részének azonosítása problémásabb, mint az olyan igeneves szerkezeteké, ahol például mellérendelő kötőszós kapcsolódás utal a tagmondati viszonyokra. A magyarázó vagy részletező közbevetések felismerésekor a tagolás és a központosítás jellege okozhat nehézséget.

záros ládában bé tette, *s adig fel se nyitota, mig úra haza nem jövéen, akoron fel nyitotta ládáját*” (Bosz. 2: 700).

A szövegtípus jellegénél fogva figyelembe kell vennünk az egyenes és függő idézeteket is; a hagyományosan magában állónak tartott határozói igeneves állítmányok egy része ugyanis többé-kevésbé tágan értelmezett közlést fejez ki (a választott anyag adatainak 8%-ában). Az ilyen tagmondatot követő idézet új egység, ezáltal az azt megelőző igenév állítmányként értelmeződik: 1732: „a midőn [a tanú öccse] ki ment tekintésére Vajda Janko is superveniall, *s mindgyárt reá tamadván no te Szakal György hidd ell nem sokáigh birod ezen Joszágot*” (Bosz. 2: 576); 1741: „Hegedüs Andrásné egy gyermek által a fátens feleségihez izent, hogy Turos mácsikot főzön számára, *ezt a fátensnek a felesége megh jelentvin, ha főzön e, vagy se, de a fátens nem engedet főzni*” (Bosz. 2: 164). Az idézetet megelőző vagy azt követő mondatokban is gyakran szerepelnek anaforikus elemek: 1751: „kerdeszte a tanutul hova ment a kend selirje Polyak Andras *arra felelven a tanu bizony nem tudom én*” (Bosz. 2: 700); 1742: „kerdi ha a Leanka nem gyógyult e meg, *kire a Tanu felelven* hogy nem” (Bosz. 2: 162).

Azok a nyelvi elemek, amelyek lehetővé teszik a befogadó számára, hogy felismerje a szövegben megjelenő események, eseményrészek közötti szemantikai összefüggéseket, vagyis biztosítják a koherenciát (vö. TOLCSVAI NAGY 2001: 53–54, 61–62), egyúttal jelzik a határozói igenév állítmányi használatát is. Ez azért is lényeges számunkra, mert a mai kompetencia számára nem aktív grammatikai jelenségről van szó, azonosítása pedig közel sem mindig egyértelmű (ezért is beszélhetünk az elemzés során a kötőszók, anaforikus és egyéb elemek felismertető szerepéről).

3. Mondattani szinonímia. Történeti szövegeket vizsgálva feltűnő, hogy többek között a mondat szintjén sokféle szerkezeti lehetőség áll a nyelvhasználó rendelkezésére. Egyes változatok előtérbe kerülése pedig összekapcsolódhat bizonyos szövegtípusokkal, idővel nyelvi változást idézve elő. Olyan funkcionális variánsokról beszélhetünk, amelyek tartalmilag többé-kevésbé ugyanazt valósítják meg, a grammatikai megformálásukban, a tartalom prezentálásában viszont eltérnek: ezek a szinonim szerkezetek (DÖMÖTÖR 2003a: 449; DÖMÖTÖR 2003b: 342; HAADER 2004: 465). Szinonim nyelvi kifejezésekkel valamelyest eltérő módokon írható le egy jelenet vagy esemény, ugyanis ezek különbözőképpen szelektálnak a fogalmi tartalomból (TOLCSVAI NAGY 2010: 32).

Szövegtípustól függően a *-ván/-vén* képzős igenév határozói funkcióban is szinonim viszonyba állítható a mellékmondatos szerkesztéssel, ezt mutatja például a bibliafordítások vizsgálata (DÖMÖTÖR 2003a: 460–465). A latin participiumos szerkezet visszaadására több lehetősége is volt a fordítóknak: a határozói igeneves megoldással komplex tartalom fejezhető ki tömör formában (például idő és ok, vagy idő és feltételesség). A mellékmondat használatakor viszont egy jelentés emelkedik ki és válik egyértelművé, például az idő. A 16. századra a tömör, szintetikus kifejezés mellett elterjed az analitikusabb szerkesztésmód, az alárendelő összetett mondatok használata, amely a jelentés leszűkítésével és kidolgozottságával jár (összefüggésben a magyarázó-tanító célzattal Pesti, Sylvester és Károlyi fordításában, vö. DÖMÖTÖR 2003a: 461–463). A modern fordításokban megjelenő kapcsolatos melléren-

deléses megoldás pedig összetettebbé teszi a jelentést, nyitottabbá az értelmezést (a határozói igenévhez hasonlóan, vö. DÖMÖTÖR 2003a: 465; DÖMÖTÖR 2003b: 359).

A boszorkányper szövegtípusában az önállóbb használatú *-ván/-vén* képzős határozói igenév az igei állítmánynak többé-kevésbé mondattani szinonimája. A funkcionális hasonlóság azonban másképpen valósul meg, mint amikor az igenév körülményt fejez ki. A tanúvallomások megfogalmazásakor nincs közvetlen latin előzmény, grammatikai értelemben sem: a latinban az idő- és okviszonyok különféle igeidő-egyeztetések által, vagy körülmény értékű – legfeljebb független alanyú – participiumos és gerundiumos szerkezetekkel fejeződnek ki, amelyek nem kapcsolódnak kötőszószerű elemekkel egy másik tagmondat igéjéhez.

Az elbeszélés során egy szituációt elrendezhetünk valamilyen közös tartalom alapján két, többé-kevésbé egyformán fontos egységként tipikusan mellérendelésben, vagy két szituációt feldolgozhatunk szemantikailag szorosan összekapcsolva, egy egységként tipikusan jelzői vagy határozói viszonyban (LEHMANN 1988: 218–219). A határozói igenév megszokott, határozói használatában a tömörítést szolgálja, ilyenkor önmagában nem feleltethető meg ragozott igének. Az alábbi példában a mondat igei állítmányában megfogalmazott cselekvés egyik körülményét, az okát fejezi ki: 1732: „Ezen Fatens tavul *lakván* töle Hajdu Janostul semmi bizonyost nem tud felőle, hanem csak másoktul hallotta” (Bosz. 2: 581). Ez a használat a mellékmondatos szerkesztés szinonimájává válhat, ahol az okviszony részletezve fejeződik ki: 1732: „*Mint hogj* véle nem társalkodott soha is, *azért* semmi dolgai felől az mellyel vádoltatik Hajdu János semmit nem tud sem nem hallott” (Bosz. 2: 580). Ha azonban az igenevet kötőszó követi, azáltal tagmondat értékűvé válik, így a tartalomrészletező, kidolgozó elvet működteti, ahogy a következő példákban is: következtető értelemben: 1732: „Ezen Fatens meszsze *lakván* töle, *a mint hogj* soha nem *is* társalkodott véle, maga szájából ugjan semmi olyast nem értett Vajda Jánosnak az ollyatén cselekedessi eránt” (Bosz. 2: 580). A kötőszó meg is előzheti az igenevet: 1732: „*Mivel* ezen Fatens távul *lakván* töle, *conversatioja sem lévén* annyira véle, semmit sem tud” (Bosz. 2: 580). A *nem is társalkodott* és a *conversatioja sem lévén* szintén szinonim, ugyanazt a tartalmat fejezik ki hasonló mondatkörnyezetben.

Az önállóbb használatú határozói igenév máshogyan viszonyul a mellékmondatos szerkesztéshez, mint a hagyományos, körülményt kifejező igenév. Az állítmányi szerepű igenév általában összetett mondatokban fordul elő, így jellemzője az a redundancia, amely a körülmény értékű igenevekből hiányzik. A jellemző mellérendelő kapcsolódás ugyan analitikus szerkesztésmód, a kötőszó miatt mégis megmaradhat a viszony komplex jellege, ugyanis az *és* kifejezhet időbeli és ok-sági összefüggést is. Az állítmányi funkció értelmezéséhez azonban szükséges a tágabb kontextus ismerete, ahogyan a grammatikai „jelöletlenség” miatt például az alanyok azonosításához is. Felmerülhet tehát a kérdés, hogy ez a szerkesztésmód nehezítette-e a megértést. Úgy tűnik, az önállóbb szerepű igenév a redundancia ellenére komplexebb funkcionális variáns maradt az igei állítmányhoz képest (használatát tekintve valószínűleg inkább az írott szövegekre korlátozva). A továbbiakban rövid elemzések következnek közvetlenül összevethető nyelvi anyagon, a szinonim megoldásokat bemutatóan.

4. Az összehasonlító vizsgálat lehetőségei a tanúvallomásokban

4.1. Állítmányok: ragozott ige és határozói igenév. Korábbi kutatásokban az az egyik kritériuma a határozói igeneves szerkezet állítmányként értékelésének, hogy az adott tagmondat hiánytalanul megkonstruálható legyen ragozott igével is; az akkori szóhasználatával helyettesíthetők, átalakíthatók, transzformálhatók legyenek (vö. VELCSOVNÉ 1957, 1981). A tanúvallomásokban találhatunk olyan részleteket, amelyekben ez az elvárás meg is valósul. Ezekben a példákban mutatkozik meg igazán a két szerkezeti megoldás közti szinonim viszony: a szövegkörnyezet azonossága miatt az állítmányok szófajának különbözősége ellenére is felismerhető a funkcionális hasonlóság.

Az alábbi két vallomásrészlet abból a perből származik, amelynek kérdőpontjai szokatlan részletességgel kérdeznak rá a történések különböző időpillanataira. Mindkét példában ugyanaz az utalószó és kötőszó fejezi ki az egyidejűséget – talán a nyomatékosítás végett szerepel az *amidőn* és az *akkoron* egyszerre (emellett előrevevítí, hogy a helyzet, tudniillik a történet szereplőjének egészségi állapota a későbbiekben megváltozik, így enyhe ellentét is érzékelhető):

(3a) 1712: „*a midőnn* Kis Annával a Kenderek nezésére indultak volna Kovács János és György uraimékhoz *akadt* [’találkozott velük’], *akkoron* egészséges, és semmi nyavalyája nem volt” (Bosz. 1: 165).

A (3a) példa mutatja, hogy az *indultak* és az *akadt* mellérendelő viszonyban van, noha nem explicit kötőszóval jelennek meg, hanem csak felsorolásszerűen.

A (3b) példa ugyanígy értelmezhető:

(3b) 1712: „*az midőn* Kis annával az Kenderekhez indultak volna, Kovács János és György Uraimékhoz *akadván* *akkoron* egészséges, és semmi nyavallyája nem volt” (Bosz. 1: 164).

Az *amidőn* és az *akkoron* éppen azt a körülményt fejezik ki, amelyet az igenév a megszokott használatban tartalmazna, így azonban az *akadván* nem határozói szerepet tölt be, hanem az ige funkcióját.

A következő példában az igenevek a mellékmondat állítmányai; fokhatározói alárendelésről van szó (ezt mutatja az *úgyannyira*):

(4a) 1737: „mert fenyegetése után Jandrok Josephnének az edes Anyja hamar oly csodálatos nyaválában esset *ugy annyira* *hogy* egész teste *el dagadozván*, és *hasadozván* szemei sem látszottak nagy holyagokkal teste *tellyes lévén* nagy kinokban fekvén sokáigh, Hampo Eörse ördöghi mestersége miat lett halálo” (Bosz. 1: 537).

Ísmét egy felsorolást láthatunk, részben igenevekkel, részben igealakokkal – az abban kifejezett tartalomnak azonban az igenevek nem lehetnek körülményei (nem okok, az egyidejűséget pedig a sorolás és a *sem* fejezi ki). A *tellyes lévén* esetében az összetett állítmány igei része jelenik meg igenévként annak ellenére, hogy az egyeztetéshez szükséges grammatikai jegyei nincsenek meg.

Egy másik vallomásrészletben (4b) szintén szerepel a betegség jellemzése más részletekkel és sorrenddel, de ugyanúgy alárendeléssel:

(4b) 1737: „oly irtoztato nyavalyában esset azonnal, hogy szemei sem láczottak, egész teste szörnyü kippen *megh hasadozván*, lábai, kezei, öszve voltak vonva, teste oly formán *lácztot* mint a tűz, nagy holagokkal *telles*, mihelyen ezen veszedelem rajta esset” (Bosz. 1: 537).

A *telles* ezúttal megmarad összetett állítmánynak, melyben az igei rész zéró. Valószínűbb ugyanis, hogy a *lácztot* a felsorolás részeként csak a hasonlításra vonatkozik (*mint a tűz*).

A határozói igenév önállóbb használatát felismerteti a mindenkori befogadó számára a fogalmi/lexikai koreferencia is:

(5a) 1745: „Czáki Istvánné felöll penigh azt mondotta Kaidacsi István Hadnagy Uramnak előbbeni Hitves Társa, hogy egy izben vajat *adván el* pénzen eő kegyelmeknek, *ezen vay* eönnön magátul *megh* gyullatt, és szikrákat hánt” (Bosz. 2: 221).

Az (5a) példában a lexikai ismétlés mellett vonatkozó névmás is jelzi, hogy már ismert részletről van szó, a megelőző esemény tárgyáról (ott még nincs lehoronyozva). Ez kerül a figyelem előterébe, nem pedig az előidejűség, amit az igenév határozóként jelölhetne. Az eladás ideje határozatlanul szerepel a példákban, ezt mutatja az *egy izben*, illetőleg az *egykor*. Az igével kifejezett változatban (5b) szintén az előző tagmondat tárgyára vonatkozik a folytatás, névmási anaforával (áljelzői kötőszóval), majd teljes újraemlítéssel és határozott névelővel azonosítva:

(5b) 1745: „hallotta aztis Czákine felől, hogy egykor Hadnagy Kajdacsi Uramnak első Hütvös Tarsa üdeiben vajat *adott volna el* pinzén eő kelmenek, *kibül* midőn az Aszony főznyi valamelly részt kj akart venni, a gántoron önnönmagátul *meg* gyullatt *a vaj*” (Bosz. 2: 223).

A tanúvallomásokban az elbeszélést a történesek sorolása mellett gyakran megidézett beszéd is árnyalja (s egyúttal hitelesíti az inkvizíció során elhangzottakat). Az egyenes és függő idézetek jelezhetik a határozói igenév önállóbb használatát. A következő két vallomásrészlet az elbeszélt esemény két résztvevőjétől származik. A (6a) példára az elkülönülő egyenes idézetek jellemzők, míg a (6b) példában ugyanaz a tartalom tömörebb függő idézetként szerepel. Ebben az esetben is eltérő az állítmányok szófaja, szinonim szóválasztással (*felel* és *parancsol*):

(6a) 1751: „ezen Fatens panaszkodott Nénye Aszszonyanak, ugy mond: Nénem Aszszony bizony Bencsane valamit tett vagy vit el az ágyambul, mert az agyfümben kereskedett, [idézet vége] *kire felelven* a Nénye, adig az ágyra ne fekügy hanem mingyart hand ki a szalmat belöle, [idézet vége] *ara kezdven* a tanu *agyabul* parnait le hanni *agy füjeben* talalt egy bokreta forma öszve kötözöt mestersiget” (Bosz. 2: 699).

A (6a) példában két egyenes idézet között határozói igenévi állítmány teremt kapcsolatot, a *felelvén* s az előző megnyilatkozásra utaló anafora (*kire* – ez egyben olyan áljelzői viszony, amely külön mondatba kerülhet, vö. DÖMÖTÖR 2006: 39). Az idézetet szintén követi egy anafora, az *arra*. A második részletben a függő idézetet felvezető (és az előző megnyilatkozásra referáló) közlés előtt is megjelenik anafora: *kire is parancsolta*. A (6a) példában tömören, lexikailag, az ige-igényben (*kezdvén*) kifejezve jelenik meg a cselekvés (a párnák ledobása), míg a (6b) példában egy nyomatékosító közbevetéssel részletezve láthatjuk (*nem mulatván nevezet Leanyzo*):

(6b) 1751: „azonnal panaszkodott testvér öcse, hogy Bencsane kereskedett az agyfüében [függő idézet vége] *kire is* mingyart *parancsolta* hogy adigh ágyára feküdni ne merészelyen, mig parnat s szalmat ki nem hána belőle, [idézet vége] *amint is* mingyarást nem mulatván nevezet Leanyzo, a tananak szeme láttara ágyarul hanyvan parnait, *abban* talaltatott egy mestersigel köttetett bokréta” (Bosz. 2: 700).

Az idézetre reflektáló elemek (*arra, amint is*) mellett mind a *kezdvén*, mind a *hanyván* esetében az jelzi az állítmányi funkciót, hogy a folytatásban a cselekvés helye kerül előtérbe, illetőleg az, amire a cselekvés irányul (párnák): a figyelem-irányítás az egyik tanúvallomásban (6a) kifejtő, lexikai anaforával történik (*ágyából – ágyfőjében*), a másik szövegrészletben (6b) pedig névmási visszautalással (*ágyáról – abban*).

4.2. Állítmányok és ige-igények. Az állítmány fajtáját és az alapigét tekintve azonos módon szerveződik a következő események elbeszélése, az elrendezés viszont különbözik:

(7a) 1751: „ezen mast folyo Esztendöben az Rab Aszszonyal edgyütt *aratvan* Jelencsics Ilona, *az kiis* elöl hozakodvan az illetin gonosz és rosz Aszszonyokrul, mondotta” (Bosz. 2: 732).

Az (7a) példában mondattani szempontból áljelzői alárendelés (kifejtő-magyarázó tartalommal), a koherencia szempontjából pedig személyre vonatkozó anafora teszi explicitté a határozói igenév állítmányi szerepét – a jelenet egyik résztvevőjére irányul a figyelem a folytatásban. A következő (7b) mondatban kapcsolatos mellérendelés fejezi ki az időbeli egymásra következést, így a határozói ige-igényt tartalmazó tagmondat egyenértékű egység a folytatással igei állítmány nélkül is:

(7b) 1751: „Az Rab Aszszonynak boszorkánsága felöl azt tudgya, hogy véle *aradván* az idén *és* az illetin rosz és gonosz Aszszonyokrul elöl hozakodván mondotta a Fatens” (Bosz. 2: 733).

Mindkét részletben megjelenik az *elöl hozakodván mondotta* szerkezet, ez tautológiának tekinthető, ugyanis közlést fejeznek ki, idézetet vezetnek be, az ige-igény nem a mondás módjára utal (az idő- és az okviszony sem jön szóba).

Az alábbi két példában a cselekvések mellérendelő viszonya mutatja a határozói igenév állítmányi szerepét, a kötőszó kifejezi a cselekvések időbeli folytonosságát:

(8a) 1742: „Ezen küldöt vajat *el vivin* Hegedüs Andrásne, *es megh köszönvin* mondván: az Isten gyogitcsa megh a beteget” (Bosz. 2: 168).

A (8a) példában az idézet is jelzi, hogy nem várható igei állítmány a mondatban (a *mondván* itt az idézés bevezetésére szolgáló igenév). A másik tanú vallomása (8b) tömörnek hat, ugyanis mindkét résztvevő 3. személyben szerepel:

(8b) 1742: „az küldöttö ezt a kalan vajat, [idézet vége] mellyet *el vivin*, *es megh köszönvin* [Hegedüs Andrásné] a fátens azzal [’akkor’] viszha ment” (Bosz. 2: 169).

A szövegrészlet tagolása is magyarázatra szorul: az első tagmondat egy idézet vége, amelyet a tanú mond; ezt követik Hegedüs Andrásné cselekvései – igenevekkel kifejezve –, majd a tanú távozása. Az *azzal* az időbeli viszonyt nyomatékosítja ’akkor, azután’ értelemben; a vajra nem vonatkozhat, hiszen azt – a korábbi tanúvallomás részletéből (8a) tudjuk – Hegedüs Andrásné *elvivén*.

A következő példában a kötőszó nélkül is érzékelhető ellentétes viszony a *vett* és az igenév között (nem idő- vagy okhatározó), ahogy a *nem lévén* és a *tartozott* között is. A folytatásban pedig a ’mikor’ vagy ’mivel’ értelmű *hogy* fejez ki komplex körülményt:

(9a) 1741: „hanem azt tudgya, hogy ez előtt két esztendővel a fatens Veje Horváth János egy tehenet vett Farádon, *nem lévén* elegendő pénzi árrának ki fizetésire, Mátai Marinka tartozott néki tizenöt garassal, *hogy azt* megh köllött neki adni, ugy el rontotta azon alkalmatossággal vásárlott tehenét” (Bosz. 2: 130).

Egy másik tanúvallomásban explicit az ellentét:

(9b) 1741: „azon igyekezett férjével együtt, miképpen szerzhessenek egy tehenet, egynéhány forintot öszvő szerzetek, *de* az még elig *nem lévén*, a kérdésben lévő Francsics Vidáné férjével együtt ados lévén fél tallérral a fatensnek, *mellyet midőn* kért volna teőle, nagy csata patát kezdett” (Bosz. 2: 135).

Ebben a részletben az adósság és annak megadásának ideje kerül a figyelem előterébe. A két szövegrészletben ugyanazt a tartalmat fejezi ki eltérő módon a *tartozott* és az *ados lévén*. Az igenév funkcióját a kettős vonatkozás jelzi: *mellyet midőn*.

5. Kitekintés: misszilisek. A határozói igenévi állítmány és a szövegtípus kapcsán érdemes utalni az összevetés lehetőségeire a levelekben is. A misszilisekben nem feltétlenül az elbeszélte eseményeket hasonlíthatjuk össze, inkább a levélíráshoz vonatkozó formai elvárások megvalósulásait. A következő példa a levélzárás egyik jellemző megoldása, az aláírás előtt szereplő *maradván*. Ez Révay Erzsébet

levelezése nyomán egy korábbi kutatásban olyan formulaként merült fel, amely körülményt jelöl, tágabb módot, ugyanis igét tartalmazó szerkezettel egészíthető ki, például: *Maradván, stb. üdvözetemet küldöm* (HORVÁTH 1985: 319).

Ez a megközelítés megkérdőjelezhető a következő példa alapján, amely a Lobkowitz Poppel levelezésből származik:

(10) 1638: „szerencsés s- üduességes karaczyon Innepét, *kivanok* kegyelmednek Istentul; *maraduan* kegyelmed sogora szolgálja Erdeödy Gyior[g]y” (LobkP. 62. sz.).

A levélhez hozzátoldott jókívánság explicit ragozott igével történik, az ezt követő *maradván* és az aláírás lezárja a mondatot. Az ige és az igenév viszonyára utal a szórend, ez alapján kapcsolatos mellérendelésként értelmezhető.

Károlyi Sándor szintén előszeretettel használja levelei zárásaként ezt a formulát. Az ő írásaiban változatosságot is tapasztalunk ezen a téren, ha például megnézzük három egymást követő levél zárását: először igealakkal szerepel, a következő levélben pedig határozói igenévvel. A szövegkörnyezet alapján ezek megfeleltethetők egymásnak, szinonimák:

(11a) 1722: „Engedjen Isten rollatok Szivem jobbat hallani. Ezzel *maradok* Édes Szivem Igaz hütös Társod Károlyi Sándor” (Károlyi 265. sz.).

(11b) 1722: „Engedgjen Isten róllatok jót hallanom. *Maradván* Szivem Igaz H[áz]as] Társod Károlyi Sándor” (Károlyi 266. sz.).

A következő levél zárásában azonban azt látjuk, hogy az állítmány el is maradhat, ekkor nincs jele olyan körülményként értelmezhető elemnek sem, amely az implicit ígére vonatkozna:

(11c) 1722: „Ezel Szivem *Igaz Ház]as Társod* Károlyi Sándor” (Károlyi 267. sz.)

A *maradván* formulaként is az állítmányi szerephez közelít, ugyanakkor a predikatív jellege és a folyamat kifejezése kevésbé kerül előtérbe, hiszen el is maradhat.

6. Összegzés és záró gondolatok. A rövid elemzésekből is kitűnik a funkcióbeli szinonímia az igei állítmányok és az önállóbb használatú határozói igenevek között. Egy szituáció és a hozzá tartozó lexikai és grammatikai információk feldolgozásában két ellentétes tendencia működhet: a kidolgozás (önálló tagmondat, saját állítmány és bővítményei), valamint a tömörítés (névszói vagy határozói szerkezet egy tagmondatba beágyazódva, vö. LEHMANN 1988: 219). A vizsgált szövegrészletekre a kidolgozás, részletezés jellemző. Az igeneves szerkezetek önállóbb használata által külön állítmányok szerepelnek bennük a hozzájuk tartozó bővítményekkel, s a tagmondatok közti szemantikai kapcsolat explicitté válik: alárendelések (3a, b), (4a, b); koreferencia (5a), áljelzői mellékmondatok (5b; 7a); mellérendelő viszonyok (7b; 8a, b; 9b); idézetek (6a, b).

A hagyományos leíró megközelítés szerint az igei állítmány azért a mondat központja, mert önmagában is teljes mondatot tud alkotni (az állítmány primátusáról l. HUSZÁR 1979: 7–8). Funkcionális megközelítésben a ragozott ige a mondat/esemény minden fontos összetevőjét jelöli sematikusan (a fogalmi tartalom szempontjából egyszerű, elvont grammatikai fokon), ezeket a főnevek és egyéb bővítmények részletezik, kidolgozzák (IMRÉNYI 2007: 438–439). A határozói igenév általános jelentés-összetevői a folyamat és a körülmény együttesen. Ahogy az eddigi példákból is láthattuk, vannak olyan konstruálási mintázatok, ahol előtérbe kerülhet a folyamat, az időbeliség. A folyamat összetett nyelvi eszközökkel (például főnévi igenév és segédige) is kifejezhető, ekkor a segédigéken jelölődik az időbeliség és a beszédhelyezethez való lehorgonyzás az egyeztetés által (TOLCSVAI NAGY 2009, 2010: 70–75). A *-ván/-vén* képzős igenév viszont állítmányként sem fejez ki számot-személyt, csak koreferens az alanyával (GUGÁN 2007: 105). A grammatikai jelöletlenség miatt olykor az alany(ok) azonosítása nem egyértelmű, például egyaránt vonatkozhat egy vagy több résztvevőre. A kontextus befolyásolhatja, hogy az igenévi állítmány milyen idejű cselekvést fejez éppen ki; vonatkozhat jelen időre, például amikor a tanú a kihallgatás kérdőpontjaira reflektál: „*Hozzáadván ezen punctumhoz, hogy...*”, vagy ha az elbeszélte történések jelenben hangzanak el (átképzeléses előadásmód, vö. E. ABAFFY 1992: 152; az idő deiktikus kivetítése, l. TÁTRAI 2011: 146–147). Az események egymásra következőségét általában a kötőszók vagy anaforikus elemek jelzik. A határozói igenévi állítmány esetében tehát az igei jelentés-összetevők a szerkezetben, tagmondatban dolgozódnak ki.

A jó szövegteni feltételek azonban önmagukban nem elégségesek annak feltárásához, miért váltakoztak a szövegekben az igei és a határozói igenévi állítmányok, ahogyan a megoszlásuk jellegével kapcsolatban sem adnak elegendő támpontot. Ezek a kérdések további vizsgálatokat igényelnek más szövegtípusok bevonásával, melyekből talán majd következtetni lehet a jelenség visszaszorulásának okaira is.

Kulcsszók: határozói igenévi állítmány, mondattani szinonímia, boszorkányperek.

Forrásmunkák és a hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–182.
- Bosz. = SCHRAM FERENC szerk. 1970/1983. *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003a. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99: 448–466.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003b. Structural synonymy and formal variants: relative clauses and their parallels in six Early Hungarian translations of the Bible. *Acta Linguistica* 50: 341–369. <http://dx.doi.org/10.1556/ALing.50.2003.3-4.2>

- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.* JATE, Szeged. 37–45.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2013. Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története. In: CSEPREGI MÁRTA – KUBÍNYI KATA – JARI SIVONEN szerk., *Grammatika és kontextus. Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III.* ELTE, Budapest. 20–30.
- GUGÁN KATALIN 2007. Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- HAADER LEA 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1985. Határozói igeneveink mondatbeli funkcióinak történetéhez. *Magyar Nyelv* 81: 314–323.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből.* Nyelvtudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Az állítmány. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 633–634, 758.
- HUSZÁR ÁGNES 1979. *A predikatív viszony szintaktikai kategóriái.* Nyelvtudományi Értekezések 101. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei II. *Magyar Nyelvőr* 131: 430–451.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. A határozói igenév. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 439–454.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A kötőszók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 772–814.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károlyi = KOVÁCS ÁGNES szerk. 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez, 1704–1724.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- KLEMM ANTAL 1928–1942. *Magyar történeti mondattan.* MTA, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction.* Oxford University Press, New York. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- LEHMANN, CHRISTIAN 1988. Towards a typology of clause linkage. In: HAIMAN, JOHN – THOMPSON, SANDRA A. eds., *Clause Combining in Grammar and Discourse.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 181–225. <http://dx.doi.org/10.1075/tsl.18.09leh>
- LobkP. = KINCSES KATALIN szerk., „*Im küttem én orvosságot*”: Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. ELTE Koraiújkori Történeti Tanszék – Koraiújkori Társaság, Budapest, 1993.
- PAPP ZSUZSANNA 1995. A mellérendelő mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 719–757.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2009. A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 373–393.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1957. Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 105–110.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékekben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.

On the relation of adverbial participles and finite verbs in testimonies of witchcraft trials

This paper studies the relationship between adverbial participles in *-ván/-vén* and finite verbs on the basis of testimonies in 18th-century witch trials. That relationship, in historical texts, can be interpreted as a kind of structural synonymy. In the texts studied, adverbial participles occur in a syntactic role corresponding to that of verbal predicates. Synonymy is demonstrated in portions of texts where the same event is mentioned in the testimonies of two different witnesses but it is syntactically constructed in two different manners. Functional similarities and differences of these participial and verbal constructions are discussed with respect to compression and elaboration of content, and in terms of the kind of attention direction and event coupling involved.

Keywords: adverbial participles, predicative function, structural synonymy.

VARGA MÓNKA
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola